

DILFUZA AVAZOVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti tadqiqotchisi*

“HAJNOMA” VA “HAJ DAFTARI”DA OBRAZ TASVIRIDAGI UYG‘UNLIK VA O‘ZIGA XOSLIK

Annotatsiya: Maqolada Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning “Hajnoma” asari va Abdulla Oripovning “Haj daftari” turkum she'rlaridagi mushtarak obrazlar qiyosiy tahlil etilgan. Har ikki shoirning Muhammad alayhissalom obrazi tasviriga o'ziga xos yondashuvi omillari tadqiq qilingan. Rasululloh nuri, me'roj mo'jizasi, ummat g'amini o'ylashi kabi xususiyatlar misollar orqali yoritilgan. Ikki ijodkorning obraz yaratishdagi individual yondashuvi mezonlari ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: haj ibodati, obraz, kechinma, mushtarak obrazlar, adabiy-estetik tafakkur, uyg'unlik, individuallik, tasvir, badiiy talqin.

Abstract: The article compares the common images in the works of Zakirjon Khalmuhammed's son Furqat's “Hajnoma” and Abdulla Oripov's “Haj Daftari” series of poems. The factors of the unique approach of both poets to the image of Muhammad, peace be upon him, have been studied. Characteristics such as the light of the Messenger of God, the miracle of Miraj, and thinking about the sorrows of the ummah are explained through examples. The criteria of the individual approach to image creation of two artists are revealed.

Key words: pilgrimage, image, experience, common images, literary-aesthetic thinking, harmony, individuality, image, artistic interpretation.

Obraz adabiyotda nihoyatda katta ahamiyat va badiiy kuchga ega. U o'zida muallif mahorati, uslubi, tili, dunyoqarashi va yana ko'plab jihatlarni aks ettiradi. Mukammal obraz badiiy asarning muvaffaqiyati asosidir. Obraz va obrazlilik uyg'unlikda shoir shaxsining bir qismi sifatida namoyon bo'ladi. “Obrazlilik badiiylik ichida yashaganidek, obraz obrazlilikning mohiyatini o'zida tashiydi. Shu sabab obraz tushunchasi (demakki, keng ma'noda badiiylik) adabiyot ilmining bosh masalalaridan sanaladi, chunki unda obrazlilikning mohiyati borligacha namoyon bo'ladi. Demak, yozuvchi-san'atkorning butun salohiyati (mahorati, ruhshunosligi, kashfiyoti, donishmandligi) u yaratgan obrazlarda muhrlanadi” [6. 28]. Ayni shu fikrga qo'shimcha qilib aytishimiz mumkinki, obraz o'zida muallif ichki olamini aks ettiradi, uning orzularini, maqsadlarini o'quvchga ko'rsatib beradi. Muallif xoh an'anaviy obrazlarga murojaat qilsin, xoh novatorlik mahsuli bo'lgan obrazlarga yuzlansin, uning kechinmasini obraz o'zida tashiydi. Obraz ta'sirchanlik xususiyatiga ega, chunki u muallifning lirik kechinmalarini badiiy asarda o'zi bilan olib yuradi. Ijobiy xarakterdagi obrazlarda muallifning orzu-umidlari, maqsadlari, hayotda u ulug'lagan tamoyillar aks etsa, salbiy obrazlarda ijodkor nafratlangan, qoralagan, hech kim ergashishni istamagan jihatlar aks etadi. Ayniqsa, bu holat lirik asarlarda yaqqolroq namoyon bo'ladi. Chunki ijodkor, ko'pincha epik asarlarda salbiy bo'yoqdorlikka ega qahramonlarning ham ichki olamini, ruhiy iztiroblarini ko'rsatib beradi. Uning xatti-harakatlarni o'rni kelganda

izohlaydi, anglashga va anglatishga urinadi. Lekin lirika bu jihatdan bir qadar yiroq. Undagi salbiy qahramonlar aksariyat hollarda jamiyat inqirozining, umumbashariy qadriyatlarning, insoniy tamoyillarning buzuvchisidir. Shoir ularni ko‘pincha tushunishga, tushuntirishga intilmaydi. Chunki aslida bu lirikaning bosh mezonida hisoblanmaydi. Ayni shu jihatlariga ko‘ra she‘riy asarlarda ijodkorning qat’iy pozitsiyasi, ichki “men”i yaqqolroq yuzaga chiqadi va jarayonni obrazlar o‘zida mujassam etadi. Ayni shu jihatlariga ko‘ra Furqatning “Hajnoma”si, Abdulla Oripovning “Haj daftari” obrazlar mohiyati, rang-barangligi, betakrorligi jihatidan alohida tadqiq mavzusiga aylana oladi. Har ikki asar o‘z davrining ikki buyuk ijodkori kechinmalarini o‘zida aks ettirishi jihatidan, obrazlar mushtarakligi va individualligiga ega. Ayni shu jihatlariga ko‘ra bu asarlardagi obrazlarni ikki guruhga ajratish mumkin: *mushtarak obrazlar*; *individual obrazlar*.

Mushtarak obrazlarda, ijodkorlar turli davrlarda yashasalarda aynan bir tuyg‘uni his eta olsalar, individual obrazlarda ularning shaxs sifatidagi faqatgina o‘zlariga xos bo‘lgan qirralari namoyon bo‘ladi.

Sharq mumtoz adabiyoti Islom aqidalariga tayanishi inobatga olinsa, bu adabiyotning eng yetakchi obrazi payg‘ambarimiz Muhammad s.a.v. bo‘lishlari muqarrardir. Rasuli akram faoliyati, yashash tarzi, xatti-harakatlari yuksak axloq asosiga qurilgani e‘tiboridan bu obrazning badiiy ahamiyati, ijtimoiy darajasi, umumbashariy miqyosdagi o‘rni ham beqiyos ekani ayon. Badiiy adabiyotda Rasululloh obrazining yorqin namunalari ko‘p bo‘lsa ham, o‘zbekning ikki buyuk ijodkori Furqatning “Hajnoma”si va Abdulla Oripovning “Haj daftari”da mazkur buyuk siymo obrazi badiiy jozibasining yuqoriligi, estetik vazifasining muhimligi bilan alohida ajralib turadi. Har ikkala shoir ijodida bu obrazning umumiy va individual badiiy xususiyatlari mavjud bo‘lib, qiyosiy tahlilga katta ehtiyoj bor. Ular dastavval Payg‘ambarimiz hayotiy a‘molining asosi sanalgan ummatga shafqat va mehr bilan bog‘liqdir. Ikki buyuk ijodkor ham insonlarning osiy va o‘z nafsiga jabr qiluvchi ekaniga, Rasuli akramning Tangri taolo huzurida o‘z ummatlari gunohini kechirishi uchun shafatchi bo‘lishiga urg‘u berishadi.

Zokirjon Xolmuhammad o‘gli Furqat “Hajnoma”sida Payg‘ambarimizning me‘roji vasf etilar ekan, ayni shu xususiyat betakror badiiy talqin etiladi. Rasulullohning me‘rojda Buroqda samoga k

o‘tarilib, Haq taolo bilan muloqot maqomiga erishgani mana bunday talqin etiladi:

Dedi Tangri: “Habibim, yo Muhammad,

Tila mandin bu dam: “Inna a‘toynak”.

Dedikim: “Ummatimni mag‘firat qil,

Erurlar osiyu saffoku bebok” [7.119].

Ushbu iqtibosning dastlabki satrida “yo Muhammad” *xitobi orqali* nido san‘ati qo‘llangan. Shuningdek, “habibim” so‘zi sifatlovchi bo‘lib kelgan bo‘lsa, Qur‘oni karimning “Kavsar” surasidan olingan “Inna a‘toynak” iqtibos san‘atiga misoldir. Ko‘chirma yaxlit holda savolu javob san‘ati asosiga qurilgan. Bular, o‘z navbatida, shoirning badiiy mahorati nechog‘liq yuksak bo‘lgani isbotidir. Mazkur san‘atlar orqali me‘roj kechasi Haq taolo va Rasuli akram o‘rtasida bo‘lgan muloqotning poetik ifodasi berilgan.

Asarda Tangri taoloning xitobiga javoban Payg‘ambarimiz ummatining gunohi kechirilishini so‘rab javob qaytarishi, u zotning himmati oliy va ummatlariga mehri baland ekani teran ma‘rifiy mazmun va yuksak badiiyat mutanosibligida talqin qilinadi. Nurboy Jabborov fikricha: “Shoir nabiylar sarvarining faqat ummatlari g‘amini o‘ylagan mehribon zot bo‘lganligini ummatlarning osiyu saffoku bebok kabi sifatlarini ketma-ket keltirish orqali tansiqu-s-sifat san‘ati vositasida ifodalaydi” [3.107]. Tansiqu-s-sifat san‘ati yaqin ma‘noli sifatlarini izchillikda, ketma-ket keltirish

orqali fikrning ta'sir kuchini oshiradi. Muallif badiiy niyatini mukammal ifodalashga xizmat qiladi. "Fununu-l-balog'a" asarida ta'kidlanganidek: "Tansiq lug'atga so'zning ulashib ketmagidur. Bu san'atni ul jihattin tansiqu-s-sifot deb atapturlarkim, so'zlaguvchi kalomda bir necha sifatni bir-biriga ulab ketar" [8.239-240].

"Hajnoma"da gunohkor ummat ahvoli ularning o'zidan ham ko'ra ko'proq Muhammad s.a.v.ga ayonligi, shu bois ularga Alloh taoloning huzurida yengillik tilab munojot qilayotgan pok qalbli Payg'ambar alayhissalom iztiroblariga e'tibor qaratiladi. Ayni shu o'ylar, ayni shu tuyg'ular millatning yana bir buyuk shoiri Abdulla Oripov qalbini ham junbushga keltiradi. Garchi oralarida qariyb bir asrlik masofa bo'lsa ham, ikkala ijodkor mazkur asarlaridagi ma'rifiy g'oyani ifodalashda darddosh, maslakdosh maqomida o'zaro yaqinlashadi. Ularning hasratlari achchiq, dardlari go'yo ochiq yaraday sirqirab turadi. Jumladan, Zokirjon Furqat qalbini to'lqinlantirgan najib his-tuyg'ular Abdulla Oripov she'riyatiga mana bu tarzda ko'chadi va yangicha talqin etiladi:

*Sizning murodingiz hidoyat erur,
Sho'rlik bandalarga inoyat erur [5. 323].*

Bu misralarda ham Rasuli akramning sho'rlik ummatlariga inoyat tilashi va ularni faqat va faqat hidoyat yo'lidan yurishga chorlashi aks ettiriladi. Har ikki shoir ijodida obrazdagi mushtaraklik nafaqat tuyg'ular ifodasida, balki, so'z tanlash va uni badiiy yuksaklikka olib chiqishda ham bo'y ko'rsatadi. So'zlarning har biri yuksak badiiy did bilan tanlanishi, obraz ayni shu so'zlar silsilasidan qad rostlashi va mukammalikka erishishi har ikki ijodkor uslubida hamda obraz yaratish mahoratida yaqqol namoyon bo'ladi. Mana bu ilmiy mezon har ikki shoir lirikasi uchun xarakterli ekanini ta'kidlash zarur: "She'r o'ziga xos organizm bo'lsa, so'z uning xujayrasidir. Organizm tirik bo'lishi uchun uning har bir xujayrasi sog'lom bo'lishi va nafas olib turishi lozim bo'lganidek, har bir so'z ham she'rga, uning qalbi bo'lgan obrazga o'z qonini berib turishi va uni harakatga keltirishi kerak" [4. 20].

Badiiy adabiyotda Rasululloh nuri haqida biri ikkinchisidan teran va badiiyati baland talqinlar bor. Olam shu nurdan yaralgani, u dastlab Odam safiyullohda zohir bo'lgani, avloddan avlodga o'tib, Payg'ambarimizning otalari Abdullohga va oxir-oqibat o'zlariga yetgani ifodalanadi. Bu haqda hazrat Navoiy mana bunday yozadi:

*Nurunga tob ikki jahondin burun,
Har ne yo'q ondin burun, ondin burun...
Bo'ldi sanga Odam sabqatnamo,
Avval o'g'ul, so'ngra gar o'lsa ato [1. 27].*

Furqat ayni shu fikr talqinini davom ettiradi. Ayni shu nur sabab Rasululloh dunyoga kelganlarida yer yuzidan zulmatning ko'tarilganini, hatto o'sha lahzada osmondan ham nur yog'ilganini suvratlantiradi:

*Ketibon yerdin olam zulmati ham,
Hamon dam yog'di nuri osmoniy.*

Aslida, bu misralar orqali shoir payg'ambarimizning jaholatga qarshi kurashiga, ma'rifat va yuksak axloqni bashariyat o'rtasida keng yoyishiga, ezgulik nuri bilan olamni munavvar etish harakatiga ham urg'u beradi. Muallif yer va osmon, nur va zulmat zidligidan mahorat bilan

foydalanib, *tazodning* go‘zal namunasini yaratadi. Badiiy qarshilantirish orqali o‘z fikrlariga zeb beradi. Abdulla Oripov ham go‘yoki ayni shu fikrlarga tayangandek, ularni davom ettirgan kabi: “*Siz – olam sarvari, Siz – nuri jahon*”, deya bu zotni ulug‘laydi. Furqatda ham ayni shu ulug‘ zotga ehtirom, buyuk muhabbat tuyg‘usi yaqqol namoyon bo‘ladi:

*Sha’bi me’roj naylayni g‘uborin,
Ko’zig‘a surma qildi Arshi a’zam.*

Shoir *husni ta’lil* vositasida me’roj kechasida Payg‘ambarimiz kovushining g‘uborini Arshi a’zam ko‘ziga surma qilganini betakror badiiy topilma darajasida tasvirlaydi. Abdulla Oripov esa ulug‘ salafi qarashlariga monand, lekin ohorli fikrlarni ifoda etadi. Shoir o‘zini Payg‘ambarimizning poylaridagi gardga qiyoslaydi, nihoyatda xokisorlik, kamtarlik bilan Rasulullohga murojaat qiladi:

*Keldim ziyoratga, ozurda jonman,
Ranj-u balolardan to‘ygan Insonman,
Sizning poyingizda gardman, to‘zonman.*

Shoir bosh egib o‘zni zarra gardga mengzar ekan, tuyg‘ularini, dardu anduhlarini ham aytib o‘tadi, ta’sirchan lirik kechinma ifodasi orqali o‘quvchini ham o‘z iztiroblariga sherik qiladi. Ranj-u balolardan ozor chekkan shoir dardi beixtiyor kitobxon qalbiga ham ko‘chib, unga azob beradi. “*Keldim biri ikki bo‘lmagan eldan*”, deya yozg‘rishi esa aslida shoirning dardi faqat shaxsiy dard-u qayg‘usi emasligini, millat g‘ami ekanini ko‘rsatadi.

Har ikki shoir ham bu qutlug‘ ma’voga kelar ekan, qalbida cheksiz bir shodlik, g‘urur, Payg‘ambar visoliga yetgani uchun ulkan shukronalik hissini tuyadi. Furqat Uhud tog‘i va u yerda payg‘ambarimizning g‘azo qilish voqeasini yodga oladi. Bu maskanda shahid bo‘lgan yetmish ikki jonning fidokorliklariga havas qilgani holda:

*Darig‘o, bo‘lsam erdi ul zamonda,
Qilur erdim alarga o‘zni qurbon, –
deya ularga muhabbatini izhor etadi.*

Zokirjon Furqat va Abdulla Oripovning haj ziyoratida yaratgan she’rlari zamirida Rasululloh obrazining o‘ziga xos ifodasi aks etadi. Shoirlar Payg‘ambarimizning bolalik kezlari, hayot yo‘llari, pand-u nasihatlar, mashaqqatlari – butun boshli hayotlarini o‘z she’rlarida aks ettirgani holda, Muhammad s.a.v. obrazini to‘la-to‘kis yaratishga, o‘quvchi qalbidagi o‘z Rasuliga bo‘lgan muhabbatni oshirishga intiladilar va nazarimizda, bunga erishadilar. Adabiyotshunos Nurboy Jabborov ta’kidlaganidek: “Haj ziyoratiga har yili ming-minglab odamlar boradi. Har bir ziyoratchining qalbidagi o‘zgalar anglab yetishi mumkin bo‘lmagan sirlar yuz ko‘rsatishi mumkin va bu tabiiy hol. Biroq chinakam shoirning ziyorati baribir odamzod uchun ko‘proq naf keltirsa kerak. Negaki, u boshqalar ko‘rmagan sirlarni ko‘ra oladi, o‘zga hech kim his etmagan tuyg‘ularni his eta biladi” [2.137-140]. Haqiqatan, bu ikki ijodkorning Haj ziyoratiga borishi xalqimiz uchun nihoyatda katta ma’naviy ozuqa, adabiyot uchun ikki buyuk badiiy adabiyot namunasini berdi. Shoirlar ba’zan bir-biriga nihoyatda yaqin, bir-biriga uyg‘un fikrlarni, tuyg‘ularni ifodalaydi. Kezi kelganda esa bir tuyg‘u ifodasining davomi ikkinchi bir ijodkor lirikasida ohorli talqin etiladi.

Abdulla Oripov buyuk salafi Furqat ijodi va uning yuksak badiiy mahoratidan ma’naviy ozuqa olgan bo‘lishi tabiiy. Lekin “Haj daftari”da fenomenal shoir sifatida o‘ziga xos individual ijodiy tafakkurni namoyon eta bilgani kuzatiladi. Har ikki shoir faqat o‘zigagina xos yo‘lda, o‘zigagina

tegishli bo'lgan tuyg'ular ifodasida kitobxonni hayratga soldi. Jumladan, payg'ambarimiz Muhammad s.a.v. obrazini yaratish jarayonida ham ayni yuqorida ta'kidlaganlarimiz uyg'unlik, fikrlar silsilasi va davomiylik, shu bilan bir qatorda faqatgina Furqatning o'zigagina tegishli bo'lgan tasvir, Abdulla Oripovgina yarata oladigan badiiy kashfiyot go'zal bir poetik hodisa sifatida yuzaga chiqdi va adabiyotshunoslar uchun katta bir ilmiy manba yaratishga asos bo'ldi. Abdulla Oripov "Haj daftari" turkumi yaralishi uchun qaysidir ma'noda manba va turtki bo'lgan "Hikmat sadolari"dagi "Hidoyat yo'li" she'rini shunday yakunlaydi:

*Rasululloh demish: Kimki haj qilsa,
O'shadir dunyoda eng yaxshi jihod.*

Ayni shu fikrlarga tayangan holda aytish mumkinki, har ikki ijodkorning Hajga borishi chindan ham adabiy-estetik tafakkur va ma'rifiy-axloqiy mezonlardagi jihodga tengdir. Zero, bu ziyorat asnosida yaralgan lirik namunalarda Payg'ambarimiz hayot yo'li obrazli tasvirlanadi, adolat, yaxshilik, poklik ulug'lanib, insonlar nafsning makridan, gunoh amallardan qaytishga, Haq yo'lida sobitqadam bo'lishga chaqiriladi.

Xulosa qilib aytganda, Zokirjon Furqatning "Hajnoma"si va Abdulla Oripovning "Haj daftari" turkumi ma'rifiy mazmun va badiiy talqin sintezi nuqtai nazaridan milliy adabiyotimiz tarixidagi noyob estetik hodisalardir. Ulargacha bo'lgan boshqa ijodkorlarda haj ibodati jarayonini hamda Muhammad alayhissalom obrazini bu darajada ohorli talqin etish kuzatilmagan. Har ikki ijodkor haj ma'rifatini o'ziga xos va yangicha ifodalagan. Haj ibodatiga borgan barcha insonlar ham ko'rishi mumkin bo'lgan hodisa va holatlardan hamma ham his eta olmaydigan haqiqatlarni tuyib, yuksak badiiy talqin etilgani har ikki asarning ma'rifiy-estetik qimmatini ta'minlagan. Mazkur ikki asarni turli aspektlarda kengroq miqyosda qiyosiy o'rganish adabiyotshunoslikning galdagi vazifalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *Hayrat ul-abror*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2006.
2. Жабборов Н. Абдулла Орипов. / *Ислом энциклопедияси. 1-жилд.* – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2020.
3. Жабборов Н. *Фурқат ҳаёти ва ижодий меросининг хориждаги даври: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси: филол. фан. доктори... дисс.* – Тошкент, 2004.
4. Каримов Н.Ф. *Ҳамид Олимжон поэтик маҳоратининг баъзи масалалари: филол. фан. номз. дисс.* – Тошкент, 1962.
5. Орипов А. *Ҳаж дафтари.* / *Танланган асарлар.* Тошкент: Шарқ. – 2019.
6. Uturov N. *Adabiyot nazariyasi.* – Toshkent.
7. Фурқат, Зокиржон. *Ҳажнома.* / *Фасли навбаҳор ўлди (Наишга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Н.Жабборов).* – Тошкент: Adabiyot, 2023.
8. Хусайний, Атоуллоҳ. *Бадойиъу-с-санойиъ.* Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.